Література:

1. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua.

2. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки : Закон України від 21.09.2000 р. № 1989-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua.

3. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2012 році. – К. : Міністерство екології та природних ресурсів України, LAT & K. – 2013. – 258 с.

4. Навстречу "зеленой" экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности – обобщающий доклад для представителей властных структур : Доклад ЮНЕП, 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unep.org/greeneconomy.

5. *Потапенко В. Г.* Проблеми державної системи екологічного моніторингу в Україні та шляхи їх подолання. Аналітична записка / В. Г. Потапенко, І. В. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua.

6. *Проскуряков О.* Углеводороды и уголь – это экономика, а золото и редкоземельные металлы – престиж страны / О. Проскуряков. – Бизнес. – 2013. – № 47 (1086). – С. 20–23. – (25 нояб.).

7. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011 – 2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 577-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua.

8. *Хасаинова Н. В.* Шпаргалка по экологии : учеб. пособие / Н. В. Хасаинова, А. В. Скорик. – М. : ТК Велби, 2005. – 40 с.

Надійшла до редколегії 16.04.2014 р.

УДК 351/354.1/37:005.3/304:316.7/322

О. В. СТЕПАНКО

ГУМАНІТАРНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК МЕХАНІЗМ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ТА ТЕХНОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

***О**бґрунтовано необхідність і доцільність проведення гуманітарної експертизи управлінських рішень, які приймаються на всіх рівнях управління для забезпечення функціонування й розвитку гуманітарної сфери, з метою запобігання ризикам у цій сфері.*

Ключові слова: гуманітарна політика, гуманітарна сфера, духовне життя, гуманітарна експертиза.

***T**he necessity and feasibility of carrying out humanitarian expertise management decisions that are taken at all levels of management to ensure the functioning and development of humanitarian sphere, in order to prevent risks in this area.*

Key words: humanitarian policy, humanitarian, spiritual life, humanitarian expertise.

Прискорення науково-технічного прогресу зумовлює підвищені вимоги до якісного потенціалу робочої сили, яка займається генеруванням, розробкою і впровадженням нових технологічних ідей. В умовах трансформації українського суспільства особливої актуальності набуває питання формування особистістю нових життєвих стратегій, компетентності, посилення гнучкості і мобільності соціальної поведінки. Чим потужніший життєвий потенціал людини, тим легше їй подолати кризисні ситуації, опанувати конструктивно-перетворюючу позицію. Усе це, безперечно, ставить нові вимоги до інтелектуального рівня суспільства, до його вдосконалення через освіченість, професіоналізм, багатосторонність, комунікабельність, культурність.

За таких умов особливої значущості набувають проблеми залучення можливих факторів соціально-економічного розвитку, серед яких головна роль відводиться людському фактору розвитку суспільства, особливою складовою якого є система гуманітарної сфери з її фундаментальними галузями – освітою, наукою і культурою. Зауважимо, що людина з високим рівнем освіченості, наукових і професійних знань, загальною культурою сприяє більшій сприйнятливості і дієвості реформ, нововведень, які відбуваються в українському суспільстві.

На жаль, у реальному житті реформи не завжди відбуваються так, як описано в теорії. Вони стикаються з непередбаченими труднощами, неочікуваними поворотами, спричиняють незначні і/або серйозні конфлікти між основними зацікавленими групами. Крім того, більшість управлінських рішень приймаються в узьких колах, які представляють і захищають лише корпоративні інтереси, без урахування довгострокових перспектив і наслідків. До того ж ефективність рішень, проектів, програм, реформ не обмежується економічністю і результативністю як характеристики використання засобів для досягнення поставлених цілей. Самі цілі, тобто уявлення про бажані результати, можуть не відповідати реальним запитам суспільства та не вирішувати по суті важливі й значущі проблеми, а навіть і поглибити їх.

Слід зазначити, що гуманітарна сфера в Україні останні двадцять років перебуває в реформаційному стані, який має як позитивні, так і негативні наслідки. Проблеми цієї сфери здебільшого зумовлені недостатньою і недосконалою правовою базою, яка повинна забезпечити реформаційний процес, що відбувається у відповідних галузях, а також відсутністю необхідного протекціонізму. Ми погоджуємося з думкою Т. Фінікова, який, досліджуючи питання формування освітньої політики та її реалізації в українському контексті, зазначає, що “розробники державної освітньої політики сповідують

найблагородніші цілі, щиро прагнуть подолати численні проблеми, знайти вихід з того становища в освітній сфері, яке мало кого влаштовує, досягти значно більшого задоволення суспільства станом справ у вищій школі. Однак при цьому вони забувають, що утопія лише подібна до ідеалу, і сміливо ототожнюють їх. … учасники процесу управління нібито не помічають, не беруть до уваги перепони на шляху реалізації своєї мети. А саме ці перешкоди, численні невідповідності між ситуаціями і прийнятими рішеннями роблять досягнення бажаної мети нездійсненним" [10, с. 167–168]. Отже, для здійснення успішної реформи важливо не лише знати, що змінювати, а потрібно знати, як змінювати. Іншими словами, потрібні ефективні моделі змін або стратегії та постійний контроль за їх виконанням.

Останнім часом усе більше фахівців акцентують увагу на актуальності проведення гуманітарної експертизи будь-яких управлінських рішень з метою запобігання ризикам в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Доцільність ведення в соціальну практику інституту гуманітарної експертизи обумовлюється потребою адекватної оцінки із визначенням позитивних і негативних наслідків рішень, що приймаються для розвитку людини. До того ж гуманітарна експертиза, за словами В. Кізіма, має виступати важливим чинником узгодження позицій різних державних і суспільних інституцій, вироблення оптимальних підходів до загальнодержавної і регіональної політики на гуманістичних і демократичних засадах [4, с. 2].

На жаль, інститут гуманітарної експертизи в Україні ще не сформований. Але сусідня держава – Російська Федерація – має вже значні напрацювання в цьому напрямку. Початок систематичного дослідження гуманітарних аспектів науково-технічного прогресу розпочав російський учений І. Фролов ще в 70-х рр. XX ст. У 2005 р. в Інституті філософії Російської академії наук був утворений Сектор гуманітарних експертиз і біоетики, основна задача якого полягає в осмислення теоретичних питань гуманітарної експертизи. Сьогодні в інформаційному просторі можна познайомитися не лише з теоретико-методологічними основами гуманітарної експертизи, а й з результатами її практичного впровадження, що висвітлені в багатьох наукових працях таких російських науковців, як І. Ашмарін, М. Жарова, В. Козирьков, Вал. Луков, Вол. Луков, Н. Пашкус, О. Петровська, В. Тимченко, Г. Тульчинський та ін.

Теоретичні та практичні аспекти гуманітарної експертизи, її специфіка, можливості та перспективи, визначення її місця в ієрархії експертної діяльності стали предметом дослідження таких українських учених, як В. Кізіма, О. Коваль, Є. Кривець, В. Куницький, О. Сегеда та ін.

Мета статті – обґрунтувати необхідність і доцільність проведення гуманітарної експертизи управлінських рішень, які приймаються на всіх рівнях управління для забезпечення функціонування й розвитку гуманітарної сфери, з метою запобігання ризикам в цій сфері.

Саме поняття "експертиза" широко застосовується в різних наукових галузях і сферах діяльності людини та, зазвичай, тлумачиться як розгляд якого-небудь питання експертами, які мають спеціальні знання, для винесення мотивованого

висновку або оцінки. Відповідно до нового українського тлумачного словника, експертиза визначається як "розгляд, дослідження чого-небудь, якої-небудь справи, певного питання для правильного висновку, правильної оцінки якогось явища, документа тощо" [5, с. 185]. Таким чином, експертиза – це дослідження в певному напрямку, що проводиться з метою встановлення якості якої-небудь продукції, документу, проекту з метою виявлення можливих ризиків і пов'язаних із ними наслідків для людини і суспільства.

В Україні більш широкого застосування отримала соціальна експертиза – всебічна оцінка стану соціальних, у тому числі трудових, відносин в організації і розробка практичних рекомендацій сторонам соціального партнерства. У науці з державного управління її розуміють як "аналітичне вивчення та оцінювання фахівцями соціальних аспектів чинних управлінських актів або їх проектів, соціально-економічних програм, матеріалів господарської, економічної, політичної, суспільної та іншої діяльності, трудових відносин, прогнозування наслідків їх реалізації, а також розробка практичних рекомендацій щодо запобігання негативним наслідкам чи їх подолання" [3, с. 191]. Соціальна експертиза передбачена Законом України "Про наукову і науково-технічну експертизу" [7] та іншими законодавчими актами. Відповідно до законодавчого акту, науковою і науково-технічною експертизою є діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Соціальна експертиза, здійснювана спеціалістами вузькопрофесійних і міждисциплінарних знань, має виконувати такі завдання, як: аналіз державних рішень з точки зору їх впливу на життєдіяльність різних соціальних і вікових груп населення; прогнозування найближчих та віддалених наслідків цих рішень щодо людського потенціалу; регулювання психологічного клімату в суспільстві; оцінка відповідності рішень меті та завданням соціальної політики; пропозиції щодо механізмів реалізації пріоритетів державної соціальної політики [8, с. 57].

Слід зазначити, що в управлінській діяльності в Україні гуманітарну сферу розглядають як складову соціальної сфери, тому її розвиток є лише одним із напрямів реалізації соціальної політики Української держави. Тож завдання, що стосуються соціальної експертизи, стосуються також і гуманітарної експертизи. Однак гуманітарна експертиза має універсальний характер і має бути застосована до будь-яких, але перш за все до багатодисциплінарних проектів, рішень і подій, оскільки її цікавлять не характеристики об'єктів чи діяльність людини і суспільства самі по собі, а їх значення для суспільного життя і людини, небезпечні ризики, які з ними пов'язані [4, с. 3]. Гуманітарна експертиза є, перш за все, формою участі людей у кращому облаштуванні світу.

За статусом експертизи можуть бути державними, громадськими та незалежними. На відміну від державної експертизи, яку проводять державні органи і інспекції за дорученням державної влади, громадська експертиза, що проводиться з ініціативи громадян і/або організацій, а також з ініціативи органів

місцевого самоврядування, не має юридичної сили, а її висновки мають лише рекомендаційний характер. Незалежна експертиза може проводитися за дорученням як державних органів, так і громадських організацій незалежними фаховими експертними кампаніями. Це все призвело до розширення кола цільової аудиторії.

Великим кроком уперед до демократизації суспільства можна назвати ухвалену в 2008 р. постанову Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади", яка визначає процедуру сприяння проведенню інститутами громадянського суспільства громадської експертизи діяльності виконавчої влади. Згідно з цим документом, "громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі" [6]. Під інститутами громадянського суспільства тут розуміються громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Відтак, у результаті прийняття вищезгаданої постанови урядом інститути громадянського суспільства отримали реальну процедуру, за якою можуть провести оцінку ефективності діяльності будь-якого органу виконавчої влади України, а також процедуру врахування останніми результатів громадської експертизи. Разом із правами на проведення громадської експертизи громадянські інститути отримали й обов'язки відповідального, фахового і неупередженого виконання процедур експертизи. Саме це має забезпечить визнання і довіру громадянських інститутів з боку органів влади та суспільства.

У 2010 р. громадські організації виступили із пропозицією розробити та запровадити в Україні гуманітарну експертизу управлінських рішень та інноваційних проектів. Відповідне рішення було ухвалене у м. Львові під час ІІІ Міжнародної наукової конференції "Розвиток громадянського суспільства: духовність і право" [1]. Учасники конференції ухвалили звернення до тодішнього Міністра юстиції України – О. Лавриновича, в якому наголошували, що прийняття закону про гуманітарну експертизу може стати важливим кроком з позиції розвитку базових засад громадянського суспільства в Україні. Водночас зазначалось, що гуманітарна експертиза має отримати пріоритетний статус перед іншими профільними експертизами. Проте з боку Міністерства юстиції України було зроблено лише півкроку – були запрошені представники громадських організацій до участі в розробці Концепції державної комунікативної політики, в якій планувалося визначити принципово нові засади шляхів законодавчого врегулювання комунікацій у суспільстві, передусім між органами державної

влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової інформації та громадськістю. У результаті гуманітарна експертиза так і не була визначена на законодавчому рівні. Однак вона необхідна в суспільстві задля запобігання негативних соціальних і духовних наслідків діяльності державних структур і іноді сумнівної підприємницької активності. Оскільки профільні інституції, органи державної влади, органи місцевого самоврядування діють, насамперед, у своїх відомчих інтересах, то істинним суб'єктом гуманітарної експертизи є лише громадянське суспільство, яке, у свою чергу, у гуманітарній експертизі вбачає суттєвий засіб для посилення своєї ролі у відносинах із державою. Відтак, саме гуманітарна експертиза є ефективним засобом протидії від декларованих гуманістичних принципів, а тому служить умовою успішного розвитку громадянського суспільства і має вплинути на прийняття необхідних управлінських рішень, які мають забезпечити позитивні зміни в духовному житті конкретної людини і всього суспільства.

Зауважимо, що гуманітарна експертиза має специфічні особливості, які потрібно враховувати у практичній діяльності, а саме: гуманітарна експертиза являє собою випереджальне реагування, покликане виявляти можливі ризики нововведень, у тому числі гуманітарні технології, коли вони ще не явні та слабо усвідомлюються в суспільстві; гуманітарна експертиза не є одноразовим заходом, що завершується прийняттям управлінського рішення, вона – свого роду моніторинг проблеми і одночасно форма діалогу сторін, відповідальних за реалізацію інновацій; експерт у даному вигляді експертизи перш за все характеризується здібністю адекватно виражати інтереси, надії та побоювання "рядового обивателя", його вузький професіоналізм тут відходить на другий план [2, с. 214–227].

У зв'язку з тим, що головною метою гуманітарної експертизи є оцінюванні діяльності з точки зору її наслідків для людини як цілого – соціуму, так і конкретного індивіда, проявляється специфіка: з одного боку, виявляється вплив психологічних особливостей людини на події, що відбуваються у соціумі; з іншого – вивчається вплив соціальних подій на психологічні особливості людини. У цьому випадку особливостями гуманітарної експертизи виступають: її нормативно-ціннісний зміст (виявлення базових цінностей соціуму, ціннісного змісту ідентичності конкретної субкультури, перспектив даних нормативно-ціннісних систем); персонологічний характер (нормативно-ціннісний комплекс людини, конкретна програма соціалізації особистості); гуманітарна експертиза завжди відносна і конкретна (забезпечення балансу інтересів і консолідації суспільства); прогнозно-проективний характер (забезпечення можливості соціально орієнтованого особистісного вибору (самовизначення)); комплексність і міждисциплінарність (стягнення в єдине ціле психологічних, етичних, культурологічних і філософських аспектів, центром яких виступає особистість); ймовірний і інтерпретативний характер (забезпечення аргументованості ймовірністно-інтерпретативними засобами) [9, с. 68–70].

Ще однією з особливостей гуманітарної експертизи є те, що вона формується в умовах, коли в науковому товаристві немає єдиної позиції з проблем біоетики, охорони здоров'я, ціннісно-особистісної орієнтації, перспектив людини та інших, так само як і в суспільстві немає єдиної думки щодо основ життя людини. Однак суспільне значення має вже саме обговорення цих проблем, оскільки таким шляхом у гуманітарній експертизі реалізується принцип випереджального реагування, який полягає в тому, що будь-яке нововведення може розглядатися як джерело негативних наслідків, ризиків, загроз для людського потенціалу, поки по відношенню до нього не показано протилежне.

Очевидно, що гуманітарна експертиза найбільш необхідна в освіті, оскільки саме ця галузь гуманітарної сфери найбільш відчуває вплив глобалізації, тобто процесу прискорення і вдосконалення різноманітних міжнародних потоків товарів та інформації в загальному контексті соціального розвитку. Практика показує, що останнім часом можливості країн світу у прийнятті самостійних політичних рішень у багатьох галузях зменшується. Це стосується і освіти, на яку, як стверджує М. Керной, глобалізація впливає різними шляхами: спричиняє зміни на ринку праці (освіта не задовольняє потреби в робочій силі; поглиблюється розрив між прибутками кваліфікованих і некваліфікованих робітників; зростає кількість бажаючих отримати вищу кваліфікацію і продовжувати навчання впродовж життя); вимагає від освітньої системи додаткових ресурсів; піднімає проблеми децентралізації і приватизації освіти; вимагає міжнародних вимірювань і оцінювань системи освіти; прискорює розвиток інформаційних технологій; сприяє розвитку глобальної культури [11].

Наголосимо, що освітня реформа в Україні є інтегрованою, оскільки зміни, які відбуваються в національній системі освіти вміщують практично всі складові кожної із наведених вище типів реформ, однак результативність процесу реформування залежатиме від специфіки самої країни. І сьогодні українська освіта в результаті її реформування має пропорційну частку здобутків і недоліків у цьому процесі. Саме тому і необхідна гуманітарна експертиза, за допомогою якої на кожному етапі реформування можна корегувати реформу або управлінські рішення задля досягнення ефективного функціонування й розвитку системи освіти.

Сьогодні також постає питання захисту дітей, підлітків і в цілому молоді від психологічного, морального та фізичного насильства у ЗМІ. Діяльність ЗМІ надає широкий простір для запровадження гуманітарної експертизи, оскільки сьогодні найактуальнішими питаннями є характер подання новин, присутність на екранах телебачення еротичних сцен, демонстрація насильства, обсяг і агресивність реклами тощо. Отже, українське суспільство повинне протистояти загрозам і викликам, які несе сьогодні інформаційний простір. При цьому державна політика має бути спрямована на відродження духовних цінностей молоді, захист і примноження культурного надбання, збереження національної та культурної спадщини українського народу, підтримку розвитку культури і мистецтва, що в результаті інтегрується у створення умов для реалізації творчого потенціалу

людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян країни у задоволенні культурних та духовних потреб.

Усе вищезазначене дозволяє стверджувати, що гуманітарна експертиза виконує такі функції: прогностичну (при дослідженні правових документів, програм розвитку, комплексних цільових програм, концепцій, інноваційних проектів тощо), нормативну (при експертизі нормативно-правових документів і матеріалів, що забезпечують змістовно-процесуальну сторону розвитку), оціночну (при експертизі змісту, мети, завдання програм розвитку, навчально-методичне, дидактичне, матеріально-технічне, фінансове забезпечення), дослідницьку (при експертизі дослідно-експериментальної, інноваційної діяльності), розвиваючу (осмислення, значущість, результативність і підтримка подальшого розвитку).

За допомогою гуманітарної експертизи держави може вступати в неперервний діалог із громадянським суспільством, його інституціями, соціальними групами, іншими недержавними структурами та окремою людиною заради спільного суспільного розвитку і покращення духовного життя людей. Таким чином, гуманітарна експертиза спрямована на вироблення і мобілізацію суспільної думки, формування каналів комунікації, за якими може здійснюватися взаємодія, вироблення процедур, що спричиняють згоду позицій, і формування самих учасників цієї взаємодії, які усвідомлюють і вміють використовувати конструктивні можливості.

Отже, з метою запровадження в Україні такого механізму, як гуманітарна експертиза, необхідно зробити такі кроки на державному рівні: 1) здійснити аналіз практики, накопичений державними органами влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями при здійсненні функції контролю, вивчити досвід країн, в яких вже діє інститут гуманітарної експертизи (наприклад, Російської Федерації), систематизувати його, а також визначити напрями, які можуть бути за своїм змістом представлені як гуманітарна експертиза; 2) створити правову основу для проведення гуманітарної експертизи щодо всіх важливих у гуманітарній сфері законодавчо-нормативних ініціатив і управлінських рішень, що стосуються духовного життя людей (першочергово необхідно розробити та ухвалити закон про гуманітарну експертизу (або її положення), визначивши об'єкти і суб'єкти експертизи, її мету та структуру, гуманітарні параметри і базові духовно-ціннісні орієнтації, принципи підбору експертів та їх ротації при проведенні різних за характером і масштабом експертиз, установити порядок виробництва експертиз і використання їх результатів при прийнятті управлінських рішень, виробити процедури узгодження суперечливих результатів експертиз або визнання нерозв'язності проблеми на експертному рівні та ін.); 3) створити центр (сектор, службу) гуманітарної експертизи в Національній академії наук України, забезпечити фінансування досліджень у цьому напрямку та ввести в структуру державних органів вищого рівня управління Консультативну раду вчених-експертів, члени якої мали би можливість приймати безпосередньо участь у прийнятті політичних рішень, обговорення галузевого реформування;

4) визначити фіксовані критерії (показники) гуманітарної експертизи, розробити інструменти їх узгодження як основи управлінської діяльності; 5) розпочати підготовку експертів серед представників громадянського суспільства. Для чого необхідно розробити й впровадити у навчальний процес відповідні навчальні програми дисциплін та продумати організацію курсів підвищення кваліфікації й атестацію експертів; 6) має потребу інформаційне просування гуманітарної експертизи в суспільній свідомості (організація друкованого і/або електронного журналу, проведення відповідних теле- і радіопередач тощо).

Література:

1. В Україні хочуть запровадити гуманітарну експертизу управлінських рішень [Електронний ресурс] / Новини Львова : Zaxid.net. – Режим доступу : http://zaxid.net.

2. Гуманитарное знание: тенденции развития в XXI веке. В честь 70-летия Игоря Михайловича Ильинского / под общ. ред. Вал. А. Лукова. – М. : Изд-во Нац. ин-та бизнеса, 2006. – 680 с.

3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

4. *Кізіма В. В.* Гуманітарна експертиза: сутність і технології здійснення / В. В. Кізіма. – К. : ЦГО НАН України, 2005. – 27 с.

5. Новий український тлумачний словник. Близько 20 000 слів і словосполучень / укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. д.філол.н., проф. В. В. Дубічинського. – Х. : Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2008. – 608 с.

6. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 976. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua.

7. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР // ВВР України. – 1995. – № 9. – Ст. 57.

8. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / за ред. Ю. І. Саєнка. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 194 с.

9. *Тульчинский Г. Л.* Гуманитарная экспертиза как социальная технология / Г. Л. Тульчинский // Философия и культурология в современной экспертной деятельности. – СПб., 2011. – С. 57–74.

10. *Фініков Т. В.* Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2002. – 176 с.

11. *Carnoy M.* Globalization and education reform: what planners need to know / M. Carnoy. – Paris : UNESCO, 1999. – 99 p.

Надійшла до редколегії 17.02.2014 р.